

ונאמר לפניו שירה חדשה...

מרכז ההשכלה בגרמניה -

גישה חדשה לספרות העברית*

משה פלאי

בסקירה היסטורית של ההתפתחויות החשובות בתולדות הספרות העברית החדשה בולט במיוחד המרכז הספרותי שנוצר בגרמניה בראשית שנות ה-80 למאה הי"ח, המוזהה עם מפעלם הספרותי של סופרי המאסף (1783-1811), שכונו 'דור המאספים'.

יוזמי המרכז החדש ביקשו ליצור מהות חדשה ביצירה העברית וליצור ספרות עברית חדשה, ספרות שונה; הם ראו את עצמם כפונים בגישה חדשה לספרות העברית. גישתם זו התרכזה במעשה הכתיבה עצמו, בסגנון חדש או מחדש ובנושאים רלוונטיים בני הזמן. שאיפתם הייתה להפיץ את הספרות החדשה לשם יישום אידיאולוגיית ההשכלה, חידוש התרבות העברית ושיקומו של העם היהודי!

היבטים עיקריים של ספרות חדשה ניפרים בכתיבתם ובמעשיהם: סופרי המאסף פיתחו אסתיטיקה ספרותית חדשה ותיאוריה חדשה של השירה. הם עודדו טיפוח ז'אנרים ספרותיים חדשים או מחדשים ואימצו סגנון כתיבה חדש, ובאופן בוטה התייחסו בביטול לספרות קודמת (כגון התנגדותם לפיוטים - כפי שיידון בהמשך), שהוא בוודאי מסימניה של תקופה חדשה בספרות.

תיאוריות השיר של המשכילים, שבהן עסקתי בעבר², מצביעות על התפיסה שהמעשה הספרותי הנעשה עתה בהשכלה מהווה בעליל ספרות חדשה. ולא זו בלבד, אלא שהמשכילים פיתחו גם ראייה חדשה ותפיסה חדשה של המקרא, המושתתת על גישה אסתטית ספרותית. יתר על כן, הפואטיקה של השירה התנכית, שיצאה מבית מדרשם של בעלי היבואר³ - משה מנדלסון וסיעתו - אינה תפיסה תיאורטית-ערטילאית אלא היא באה גם לתמוך ביצירה חדשה, בשירה חדשה, 'מודרנית', במסגרת האפוס המקראי, כגון זו של נפתלי הירץ ויזל בשידי תפארת מבחינה זו, מפעלם הספרותי של דור המאספים אכן התחיל ספרות חדשה שנמשכה תקופה של כמאה שנה.

משה פלאי הוא פרופ' לספרות עברית וראש התכנית ללימודי יהדות באוניברסיטת מרכז פלורידה באורלנדו. פרסם מאמרים וספרים לרוב בתחומי ספרות ההשכלה והתרבות העברית באמריקה.

* מתוך חיבור בכתובים על ההשכלה והמודרניזם.

"עת הזמיר הגיע" - פואטיקה חדשה של השירה בראשית ההשכלה

תפיסה החדשה של השירה ניפרת מעל דפי המאסף הן בהיגדים גלויים וברורים, הן במדיניות המערכת לגבי הדפסת חומר ספרותי, והן בשימוש בביטויים מסויימים הנעשים 'קודים' ידועים המקובלים בכתיבתם של המשכילים. עד כה קראנו חלק מביטויים אלה כ'מליצות' נבובות, או כלשון מליצית שגיאה, ואולי אף 'נפוחה'. אך משנעיין היטב, לדוגמה, בביטוי שנדרש לו המשכיל ברוך לינדא, ממשלתפי כתב-העת ומסופרי ההשכלה - ובהקשרו הטקסטואלי - נלמד לפענח את הצופן הרומז על משמעותו. בכותבו על החידוש בפעילותם הספרותית של המאספים באותו זמן, הכתיר אותה לינדא בפרפרזה המקראית ובשינוי כוונת המקור - "עתה עת הזמיר הגיע". ביטוי זה, החוזר ומופיע בכתבי המשכילים, כגון בשיר המיוחס למנדלסון אשר התפרסם בהמאסף, מסמן את מגמת ההשכלה לחידוש הספרות העברית ובמיוחד את חידוש השירה העברית באותה עת.³

ואכן, כבר בפרוספקט נחל הבשוד הדגישו יוזמי הירחון ועורכיו את גישתם החדשה לשירה ואת אחת ממטרותיו של הירחון החדש: קידום ויישום הפואטיקה המודרנית של השירה העברית בתפיסתה החדשה. מחבר נחל הבשוד, שמקובל להניח כי הוא העורך, יצחק אייכל, ציין תופעות שירה פסולות שהמערכת עתידה לדחות, והן: חרוזי שטות ('יחרזו שור בבור, וחמור בתור') וחיקוי המשקל בשירי העמים, הנאה בלשונותיהם ואינו יאה ללשונו עבר. לדבריו, אלה הנוקטים בפואטיקה הישנה "לקוצר השגתם דמו בנפשם היות מעלת השיר במשקל התנועות הנחים והיתדות, ובהחריו תיבות סוף כל מאמר". ואילו השיר המודרני, החדש, אינו חרוז ואינו שקול, אלא ניחן, לדעת הכותב, בתכונות לשוניות פנימיות המתבטאות ברוממות המחשבה, ריכוז הביטוי ('קוצר מאמרי'), היקף העיון ('ורחבת עשתנותיו'), ויכולת הלשון הפיגורטיביות ('תארו וצירו') להשפיע על נפש הקורא יותר מאשר בפרוזה רגילה.⁴ בתפיסה זו של השירה החדשה אימצו עורכי המאסף את פואטיקת השירה של התיאורטיקנים מבין סופרי ההשכלה והוגיה.⁵ לדוגמה, אחד התיאורטיקנים, יצחק סאטאנוב, הקדיש לכך את המבוא, "מלאכת השיר", לספר החינוך, שבו הגדיר את השיר העברי ואת תכונותיו והסביר את מהותו. בעיקרה של תפיסתו, הוא טען כי חיקוי השיר הלועזי וניסיון התאמתו לשיר העברי, כפי שנעשו בעבר, פסולים. וכך הוא דחה את הפואטיקה שיישמה את כתיבת השירים במשקל על פי היתדות והתנועות משום ש"ע"ד (על דרך) האמת לא זה דרך צחות העבריים] כמ"ש [כמו שאמר] החבלר] למלך הכור".⁶

ואכן תיאוריות השיר החדשות של המשכילים מתבססות בחלקן על הדיון בהכנול, כפי שציין סאטאנוב, בדבר תכונותיה של השירה העברית בהשוואה לשירת האומות, וניסיונם של העברים לחקות את המשקל והחרוז המצויים בשירה הלועזית.⁷ תפיסה זו מובאת גם בספרות המאוחרת, לעיתים תוך איזכור המקור בהכנול. לדוגמה, עזריה מן האדומים מביא את הדברים בספר מאור עינים, והוא אף נסמך בהשקפה זו על אברבנאל בפירושו לישיעיהו. חומר מקורות זה עמד לרשות המשכילים, והם ציטטו ממנו לרוב ונסמכו עליו.⁸ אם כן, תיאוריית השירה שלהם מבוססת בחלקה על הבחנות קודמות במורשת הספרותית.

יישום תיאוריות השיר למדיניות המערכת של המאסף לגבי חומר ספרותי נראה מיחסה

לשיר ששלח המשכיל ברוך לינדא לפרסום. דעתם של העורכים לא הייתה נוחה מן השיר, והם העירו, כי המחבר הלך בעיקבות המשוררים הבוחרים במשקל ומעדיפים לעוות את הניקוד כדי שהשיר יהיה שקול. העורכים הטעימו, כי פואטיקת השירה שלהם שונה: "לא כן עמנו היום"... השירים המקובלים עליהם הם שירים ששפתם שגיאה ונמלצת ובאיכותם הם "רחבי העשתונות" (המאסף, א', פ"ד). הסבר זה תואם את הגדרת השיר בתפיסתם של ויזל וסאטאנוב; דהיינו, השירה - בתפיסתה החדשה - חייבת לדומם את הנפש ולהשפיע עליה. מסיבה זו הדפיסו את שירו של לינדא בלא ניקוד (וכידוע, דרך עריכה זו מקובלת גם בימינו...). התיאוריה החדשה משלבת את התפיסה הקלאסית של הכוּרִי עם התפיסה המודרנית אשר הייתה מקובלת בספרות הנאורות הגרמנית, שלשון השירה היא שגיאה, ומדברת באופן בלתי אמצעי אל נפש הקורא.

העורכים חזרו על כך במקומות אחרים, כגון בהערה למאמר ביוגרפי על יוסף מקאנדיא (דלמדיגו) בהקשר להקפדה על טוהרת העברית, שבו הביא הכותב (ח. כ. = חיים קסליו) ציטטה ביקורתית על עירבוב לשונות וסגנונות. שם העירו המאספים על דרכם בשירה והתנגדותם למשוררים "היודעים אך דיני משקל השיר, ומשפט החרוזים, בטרם ידעו יסוד המלות מחשבתם, וענינם, מתפארים להיות משוררים ובעלי מליצה, ובטרם ידעו לכתוב אגרת צחה, יבלו ימיהם בשירים וחרוזים"...⁹ דברים אלה ביטאו באופן ברור את התפיסה המשכילית החדשה של לשון השירה, שסגולתה היא לא בצורתה החיצונית אלא בפנימיותה. ואילו החרוזים במתכונת הישנה "לא יבואו מעולם עד עמקי הלשון ויסודו", טענו המאספים, אשר היא "חלק אדם מאל, ונחלת יתר הוא לו על כל הברואים מאת בוראו" (המאסף, א', קמ"ג), ועל כן הם דחו את השירה השקולה על פי היתדות והתנועות.

דוגמה נוספת להקפדתם של המאספים על דרכם החדשה בספרות נמצאת בביקורת חריפה שפרסמו על הספר *ברכת יוסף* מאת שלמה דובנא. בעבר היה דובנא מקורב למשכילים והשתתף במפעל ה'ביאור'; אך משעזבם וחזר לארצו "רוח אחרת דבר בו".¹⁰ בסוף המאמר הביא המבקר לדוגמה חלק משיר שהדפיס דובנא בסוף ספרו, שבו לא נהג לפי הפואטיקה של ויזל, ולכן הובא בלא ניקוד (המאסף, א', מ"ח). המבקר העריך את שירו של דובנא כ"שירה פשוטה", המורכבת מ"א תנועות ו"א בתים. לעומתו הוא הציב כדגם מופת את שירו של ויזל "מהלל ריע", שנכתב לכבוד ה'ביאור' של מנדלסון (א', מ"ז), ושנדפס בראשו.¹¹ מתוך המאמר הצטיירה ביקורת קשה על משכיל שפרש מן החבורה ואינו הולך עוד בדרכיה בכתיבתו הספרותית.

הדרישות שהציבה ההשכלה העברית לפני סופרי ההשכלה ומשתתפי המאסף בתיאוריות השיר החדשות של הספרות העברית החדשה נתקבלו על-ידי רבים מסופרי ההשכלה וישמו במסגרת הספרות היפה שכתבו. על פי תפיסת השירה הטהרנית הזאת אימץ יצחק סאטאנוב את דרכי שירת החוכמה המקראית ופרסם את סידרת ספרי *משלי אסף*, העשויים במתכונת ספר משלי. הוא הסביר את דרכו באחת ההסכמות לכרך הראשון (שמקובל להניח כי כתבה בעצמו) על כתיבה בלשון המקרא, שמגמתה להוכיח את "צחות לשונו הקודש":

בשמו קודש משחתיו (כוונתו לומר: משחתו) ללמד בני יהודה מליצה חידה ומוסר השכל בצחות ומיטב הגיון ולשון שהנביאים משתמשים בה, ותחסרהו

מעט מספרי הקודש [...] היום ראינו כי איש אשר כמוך דבר ידבר את נביאים בשערי המליצה הצחה ולא יבוש.¹²

וכן הוא הדגיש בהקדמתו: "שפתו אתו בצחולת] מן הצחולת] שדברו כם הנביאים אין מלה זרה בלשונו [...] כל מליצותיו קצרות] מאד [...] כאחד מספרי אמ"ת".¹³ הקפדה זו על טהרנות ניפרת גם בזמירות אסף שם הצהיר סאטאנוב על אופיו של הספר: "ישאו מדברותם בלשון נקיה וצחה בלי עירוב לשונות אשר על כן אין בכל הספר לשון תלמוד או מדרש כי אם לשון עברי נקי כל ימצא בו שורש או בנין ומשקל חדש".¹⁴

סאטאנוב בחר ליצור ספרות ניאו-מקראית במסגרת הספרות העברית החדשה וכתב בלשון ספרי החוכמה המקראית גם מתוך הרצון לחדש בסגנון שאינו מקובל בזמנו. כדבריו, "יצאתי לדון בדבר החדש, יען לא רגל על לשון חכמי דורנו לשיר שיר ה' על אדמת נכר בצחות הכתובים". וכידוע, סאטאנוב העמיד פנים כאילו מצא כתבים עתיקים אלה וכי לא הוא המחבר: "כי מצאתי דאתא לידי משמע שירים חדשים צחים".¹⁵

סופר השכלה אחר שאימץ את הגישה הטהרנית לשירה העברית והשתדל לחזור ולכתוב בדרך השירה המקראית היה מנדל ברסלוי במחזהו המוסרי 'לדות ובחרות ברסלוי, שהיה מעורכי המאסף בשנותיו הראשונות, אימץ את השירה המקראית וביטל את "משקל התנועות" באומרו, "ולמה נעזב את הדרך אשר הלכו בו כותבו [כותבי] אמ"ת".¹⁶

ולא רק סופרים הכותבים ספרות יפה נקטו בסגנון הטהרני, אלא גם מחברים אחרים. הרב המשכיל יהודה מרגליות, למשל, הכריז בהקדמתו לעני עדן, שבו ביקר את משנתו של מנדלסון בירושלים, כי בחר שלא להידרש ל"לשונות הזרות ומלים הנכריות" והעדיף "צחות לשון מליצה קצרה".¹⁷

העיון החוזר ונשנה בשירת המקרא בעיקר במיסגרת הביאורי ובעיקבותיו השפיע אפוא על דרכי היצירה של הספרות העברית המתחדשת. ההשפעה המצטברת חוללה במרוצת הזמן ראייה חדשה של המקרא שהפרתה את הספרות החדשה. המפנה בתפיסת המקרא התבטא בכתיבה ביקורתית על ספרות המקרא כספרות ועל שירת המקרא כשירה ובביקורת המקרא בכללה.

מייד לאחר הופעת הביאורי, שבו הוצעה הגישה החדשה למקרא, פרסם הרופא המשכיל לוויזון-שנאבר ביאור על ספר קהלת. הקדמתו מעידה על אימוץ גישה ספרותית ביקורתית כלפי המקרא, שבו הוא מזהה סגנונות שונים וסוגות שונות של ספרים,

כי לא כדברי הפיוטים [השירה המקראית] דברי הימים והתורות. ולכן המבין ספור המבול לא יבין שירת משה על הים ושירת האיזנו. הגם ששניה[ם] מרוע[ה] אחד נתנו. וכן הוא בזה הספר [קהלת] וסי תהלים משלי ואיוב ושיר השירים כלם דרכו דרך המשוררים והגביהו לשונם על לשון דברי הימים, וכך נהגו גם משוררי העמים בספרות הקלאסית.¹⁸

גם אם לא היה בדבריו חידוש של ממש שלא הובחן בפרשנות המסורתית, הרי שמיקד

את התעניינותו להיבט הספרותי של המקרא.

עמדה מקיפה יותר מיוצגת על-ידי המשכיל המדקדק והפרשן יהודה ליב בן זאב, שניגש למקרא בביקורתיות ובגישה מסוגלת ומנתחת. במבואו למקרא בשנת 1810 כלל, מלבד ניתוח היסטורי, תרבותי וענייני, גם ניתוח ספרותי, שבו בחן את הפואטיקה של השירה המקראית כספרות לכל דבר.¹⁹

הפואטיקה של המקרא עמדה במרכז דיונו של שלמה לוויזון ב-1816 בסיפרו מליצת ישורון. הוא הבחין בריבוי הסוגות הספרותיות במקרא שעלו בערכן על יצירות העמים:

ספרי הקודש [...] כוללים מלבד תורת מורשתנו וספורי הקורות אשר הקרה ה' [...] לאבותינו בימות עולם, גם מליצות רבות ושונות: חזיונות נחומים אשר הכל ערוך בהדר מליצות נעימות וחמדת משלים נשגבים עד למאוד, אשר חכמי העמים הגידו תפארתם ולא כחדו כי מבחר מעשי עט משורריהם לא ידמו אליהם.²⁰

גישה מקיפה זו לתפיסת המקרא כיצירה ספרותית נעלה, אימוצם של ז'אנרים תנכיים, והחייאת הלשון המקראית במסגרת הכתיבה החדשה ציינו איפוא את המפנה הספרותי שאפיין את מגמותיה של הספרות העברית החדשה.

דחיית הפיוטים לאור התפיסה הספרותית החדשה

תפיסה חדשה זו של השירה העברית החדשה תטיל אור חדש על ביקורתה החריפה של ההשכלה - ושל משכילים רבים - על ספרות הפיוט. שלילת הפיוטים אינה נחלת המשכילים בלבד וכמובן לא החלה בהשכלה. אייכל, למשל, הביא מדברי הרמב"ם נגד פיוטים מסויימים.²¹ יהודה אריה ממודינה התייחס לפיוטים בזילול וכינה אותם "יוצרות צרות" ו"פיוטיים" פטפוטיים.²² גם ר' יעקב עמדן דחה את הפיוטים הארוכים שמצפצפים ומהגים. בהם כל שוגים וטעו, כי "גם המלאכים ודאי אינו מכירין בלשונות הזרות והמשונות אשר נתערבו בהם כלעג לשון אין בינה כאילו באנו מעם עמקי שפה".²³ וכן הוא דחה את פיוטי הקרובץ "המשוניים" המרוחקים²⁴ שמפסיקים את התפילות באמצע הברכות "בדברים אשר אין להם שחר" וכן "מפאת הלשון עצמו שאינו לשון תורה. אך זר הוא ולא נתקבל כלל".²⁴

עד כה קראנו והבנו את הביקורת החריפה שנמתחה מפי רוב המשכילים העבריים כלפי הפיוטים כנושאת משא לשוני; דהיינו, המשכילים ביקרו את בעלי הפיוט על החופש הרב שנטלו לעצמם בעיצוב צורות לשוניות שלא תאמו את כללי הדקדוק ועל שסטו מן הביטוי הצלול של השפה. כמו כן הייתה לביקורת זו גם נימה דתית: הצורות הפיוטיות הבלתי מובנות הקשו על המתפלל והקורא, וכך נעשתה התפילה בלתי מובנת. אך מעבר לכך, הייתה למשכילים, לפי דעתי, גם מגמה ספרותית: דחיית ענף יצירה שלם בספרות הדורות שנבעה מתודת התפיסה הספרותית החדשה שלהם בדבר מהות השירה, לשונה ותכניה.

ביטוי להתנגדות לפיוט מסיבה לשונית-ספרותית נמצא, לדוגמה, בכתבי יצחק

סאטאנוב. אנו שומעים בדבריו הד להיגדים דומים של המשכילים האחרים באומרו שבגלות עמדה השפה מלדת. ואילו היצירה העברית שנוצרה בגלות הוציאה "פרי כחש". הוא גם ציין כי פיוטים רבים מלאים "חרופים וגדופים" - יצירות הזרות לרוח השפה ומנוגדות למבנה הדקדוקי שלה ולכללי המשקל והמליצה של השירה העברית.²⁵ ובכן, ברור כי בקורת הפיוט ודחייתה מבוססות על השקפה ספרותית. סאטאנוב סיים, כזולתו, בהבעת תקווה לישועה ממעל ולחידוש השפה.²⁶

במאבק נגד הפיוטים השתתף, בין הסופרים האחרים, גם יצחק אייכל, עורך המאסף, אך עיקר דיונו נסב על עניין התפילה וההדרת סידורי תפילה כדי שיובנו על-ידי המתפללים,²⁷ ואין למצוא בדבריו כל הסבר ספרותי בעניין זה.

גם יהודה ליב בן זאב בחן את תופעת הפיוטים על פי קריטריונים ספרותיים: הבעתם הספרותית ותכונותיהם הפיוטיות. את הפיוטים הקרויים קרובץ או קרובות, הנהוגים בארצות אשכנז, כגון פיוטיו של הקליר, הוא דחה משום ש"אין לכל הפיוטים האלה תאר או סגולה מסגולת מליצה צחה". הם רק מתנאים בחרוז שאינו מתכונותיה של "המליצה העברית". ואילו את פיוטי הספרדים הוא קיבל מכיוון ש"שיריהם נשגבים ומליצתם צחה". תפיסת השירה של ההשכלה השפיעה גם עליו בקבלת הפיוטים של משוררי ספרד. ביניהם הוא מזכיר את יהודה הלוי, אלחריזי, בן גבירול, בן עזרא והרמב"ם.²⁸

לעומת זאת, יחסו של שלום הכהן כלפי הפיוטים נראה כחיובי. הוא קיבל את הפיוטים במיסגרת ספרות הדורות וכנראה אינו מבטלם. דבריו מובאים במבוא למטעי קדם על אדמת צפון, שבו הוא מביע את הערכתו על חיבורו של וואלף היינדהיים על הפיוטים.²⁹

במרחק כלשהו, עם התגברות השפעתה של חוכמת ישראל במאה הי"ט, אפשר להבחין בעמדה אמביוולנטית כלשהי - ולפחות לא ביטול גמור - ביחסם של המשכילים בני הדור השני והשלישי כלפי הפיוטים. למשל, משה מנדלסון מילידי המבורג, המכונה גם משה מנדלסון השני, או פרנקפורט, ביטא גישה מעורבת כלפי הפיוטים. דבריו נדפסו בספרו פני תבל, אוסף מגוון של דברי יצירה והערכה בז'אנרים שונים, כגון סאטירות, דברי בקורת, אפוסים ושירים, שיצא לאור לאחר מותו ב-1872. הגירסה הראשונה נכתבה, כמשוער, בשנות ה-20 למאה הי"ט, וכתב-היד היה מוכן לדפוס בשנות ה-40 לאותה מאה.³⁰ אולם, הוא העריך את כתבי הפיוטים, שהיו "גדולי הדור בדרך תורני, אך לא באורח שיר" (ובזאת הוא מתנגד להערכתיהם החיוביות של צונץ ושי. י. ראפפורט [שיר] ואחרים על פיוטים שהיו לדבריו "רעות תואר ודקות בשר אשר תחת מטיבי שיר נכון לכנותם משה"תי שיר וזמרה").³¹ הוא מתח ביקורת בעיקר על הקינות לתשעה באב מבין הפיוטים. מאידך גיסא, הוא שיבח כמשכילים רבים אחרים, את מליצי ספרד ואיטליה שהיו "מליצים גדולים", "אך המה כהדס במדבר". לדעתו, יש "פיוטים טהורים וישרים, כמו מידי ר' יהודה הלוי וגבירול וכו'", והם יישמרו לדורות, אך הפיוטים הגרועים, הוא מקווה, יסופו בקרב הימים (עמ' 100). ושוב מצטיירת המגמה, שראינו אותה בהערכתיהם של משכילים אחרים לקבל את שירת ספרד - את שירי יהודה הלוי ואבן גבירול.³²

גישה חיובית כלפי הפיוטים ניכרת בכתביהם של הסופרים בכדורי העתים יששכר בער שלזינגר תירגם את הפיוט "ארכין ה' שמיא לסיני" לגרמנית באותיות עבריות, הסביר

מילים ומונחים לועזיים שבפיוט, ובהערה כתב על היופי שבפיוט ארמי זה.³³ שמואל דוד לוצאטו פרסם בכתב-העת פיוטים שהוא עצמו כתב על סדר עבודת יום הכיפורים,³⁴ ואילו שלמה יהודה ראפפורט פרסם מאמר על ר' אלעזר הקליר ופיוטיו בסדרת היתולדות שנדפסו בכורי העתים³⁵

הסגנון הרבני נדחה כחלק מחידוש השפה והספרות

בדומה לדחיית הפיוטים, גם את דחיית הסגנון הרבני במשנתם של סופרי ההשכלה יש לראות כחלק מגישתם לחידוש הספרות העברית ובמסגרת שינוי הערכים שבדעתם להנהיג. דהיינו, כוונתם לבטל סגנון ספרותי מקובל במסורת הדורות ולאמץ סגנון ספרותי חדש, המבוסס על לשון המקרא. סגנון חדש זה דרש הימנעות מבליל הלשונית שהיה נהוג בדרך כלל בכתיבה הרבנית, שהסתמכה על האידיום הבלתי ברור, גיבוב לשון פיגורטיביות ומצועצעת, ארכנות וחזרות מפולפלות, וכדומה.

נושא זה היה חשוב ביותר בעיני המשכילים עד כדי כך שעורכי המאסף הקדישו לו מקום נרחב בנחל הבשור, הפרוספקט הנזכר של כתב-העת. מתוכו עולה, כי אחד המניעים העיקריים שהביא אותם להוציא את הירחון החדש קשור בחידוש הלשון העברית. משום כך הם נטלו על עצמם את מטלות הלשון הבאות: (א) הפצת ידיעת הלשון העברית והצגת יתרונה על שאר השפות; (ב) ניכוש המליצות השדופות בכתיבה המקובלת בעברית (בעיקר בחוגים הרבניים) ודרישה "לכתוב מליצה צחה, ולהודיע את מחשבותינו לרעהו מבלתי השחת את סגולת הלשון ונועמה". העורכים דחו את הסגנון המעוות את המליצות ומשחית אותן על-ידי רמיזות אסטריות ונקודות רומזות מעל אותיות מסוימות "ויצאון מכתביו עקודים נקודים וברודים". כן הם שללו את הנוסח המרכיב "פסוקים ומאמרי חז"ל ומאמרי זהר ודברי המפרשים במאי דסיים פתח ובמאי דפתח סיים ערב רב מכמה לשונות זרות". ביקורתם נושאת נימה חריפה והיא מודגמת בקטע מתוך "מכתב איש ידוע", שיש בו עירבוביה של מטפורות ושילוב חלקי פסוקים בעיוות לשוני ומשחקי מילים חכמניים. והם סיכמו בהומור: "ימי שלא נחה עליו רוח נבואה אין בידו להבין כונת זה המאמר".³⁶ הרב המשכיל שאול ברליו, לדוגמה, מתח ביקורת קשה בהמאסף על סגנונו המשובש של רב אחר, רפאל הכהן, בסיפרו מדפא לשון.³⁷

כחלק מחידוש הלשון והספרות המשיכו גם המשכילים האחרים למתוח ביקורת חריפה נגד הסגנון המשובש שחיה נהוג בספרות הדורות. למשל, המשכיל האמסטרדמי דוד פרידריכספלד, מחבר הביוגרפיה על ויזל, בדיונו על ספרות הדורות, יצא אף הוא בביקורת קשה כנגד סגנון השיבוץ המשובש שנדרשו לו סופרים קודמים. לדבריו, הם לקחו קטעי פסוקים ועיוותו אותם לצורך משחקי מילים ומליצות. וכך "ירכיבו ויארגו שתי וערב ספר כולו מחלקי כתבי תנ"ך אשר נתחו לנתחיה בלי חמלה".³⁸ עיוות המקראות לשם היתול, המרת אותיות לשם שחוק ושינוי הכוונה פסול בעיניו, והוא סיכם בפרפרזה על הפסוק המקראי: "כל זיה נקיד וטלוא בכתיבם" (עמי ד').

את תפיסת השירה החדשה, אימוץ הלשון המקראית בכתיבה היוצרת וגישה חדשה אל המקרא, דחיית הפיוטים והתנגדותם של המשכילים לסגנון הרבני יש איפוא לראות כחלק

ממאמצי המשכלים העבריים בגרמניה לחדש את הספרות העברית ואת הלשון העברית על פי קריטריונים חדשים שהציבו לעצמם.

הערות

- 1 מכיוון שעניינו במאמר זה לעסוק בתודעתם הספרותית העצמית לגבי הנושא הנידון, לא נדון במכלול הכלים שהכינו היוזמים להפצת הספרות העברית, לחידוש התרבות העברית ולהפצת הספר העברי באמצעות בית-הדפוס שהקימו וחינוך מודרני באמצעות כתי ספר מודרניים שהקימו. עוד על כך, ראה, משה פלאי, *במאבקי תמורה* (תל-אביב, 1988), עמ' 27-28.
- 2 ראה בפרק על *השידה בסיפרי דוד המאספים בשחר ההשכלה*, עמ' 29-37.
- 3 ברוך לינדא, "אגרת [...] לחברת דורשי לשון עבר", *המאסף*, א' (תקמ"ד) עמ' ע"ה. הכיטוי "עת הזמיר הגיע" חוזר כשיר "זכרון ידידות לגבר משכיל בגן ריעון", *המאסף*, א' (תקמ"ד), עמ' ק"ל-קל"ב.
- 4 *נחל הבשוא*, כרד עם *המאסף*, א' (תקמ"ד), עמ' י"ג. על מקומו המרכזי של השירה והאסתטיקה באידיאולוגיה של ההשכלה, ראה דעתו של עוזי שביט, *שירה ואידיאולוגיה* (תל-אביב, 1987), עמ' 30-35, 40-41.
- 5 על תורת השיר של משכילים אלה ואחרים, ראה בפרק על השירה בספרי *דוד המאספים בשחר ההשכלה*, עמ' 29-37. על תורת השיר של סאטאנוב, ראה בהמשך הטקסט ובהערה הבאה. וכן: על תפיסת השירה המקראית של מנדלסון ראה במבוא לשירת הים, *ספר נתיבות השלום* ספר שמות (ברליון, תקמ"ג), ס"ב ע"א-ס"ו ע"ב. על תפיסת השירה של ויזל: ראה, נפתלי הירץ ויזל, "פתיחת המשורר", *שידי תפארת*, עמודים לא ממוספרים. על תפיסת השירה של אייכל: [א - א], [כיקורת על] "שירי תפארת", *המאסף*, ו' (תק"ן), עמ' רי"ז-רכ"א, שמי"ז-שנ"ב, שני"ז-שס"ב. על תפיסת השירה של ברי"ל: ברי"ל, "הקדמה ראשונה מענין השירי בכלל, ומליצת ספרי קודש בפרט", *ספר זמירות ישראל* (ברליון, תקנ"א), עמ' ו"ז.
- 6 סאטאנוב, "מלאכת השיר", *ספר החוויון*, א' (ברליון, 1775), דף ט' ע"א. ראה על *הכוזבי* בהערה הבאה.
- 7 *הכוזבי*, מהדורת סאטאנוב (ברליון, תקנ"ה), "מאמר שני", סעיפים ל"ו-ל"ח; דף ל"א ע"א-ל"א ע"ב. סעיף ל"ו: *הכוזבי*: "אבל יש יתרון לוולתה עליה בשירים המחוברים [...] על הנגונים", סעיף ל"ח: "אני רואה אתכם קהל היהודים שאתם טורחים להגיע אל מעלת החבור ולהדמות בזולתכם מהאומות ותכניסו העברית במשקלותם" (ל"א ע"ב).
- 8 סאטאנוב הוציא מהדורה של *ספר מאור עיניים* לעזריה מן האדומים (ברליון, תקנ"ד). ראה גם, עזריה מן האדומים (די רוס), *ספר מאור עינים*, א', "אמרי בינה" (ירושלים, תש"ל; צילום מהדורת דוד קסל מ-1866), עמ' 477.
- 9 ח. כ. [חיים קסליון], "תולדות הרב מוהרר יוסף מקאנדיא", *המאסף*, א' (תקמ"ד), עמ' קמ"ג.
- 10 [אנונימי], "משפט על ספר חדש", *המאסף*, א' (תקמ"ד), עמ' מ"ז-מ"ח. ראה, שלמה דובנא, *ספר ברכת יוסף* (דיהרנפורט, תקמ"ג).
- 11 וויזל, "מהלל ריע", בהקדמה ל*ספר נתיבות השלום* ספר בראשית, עמ' ד"ז. השיר מתחיל במילים "יפעת עולם אש דת! אפל תגיהי וגלוה לו מבוא על הירדרדות לשון הקודש בגלות. כנראה הכעיסה את המבקר זיקת שירו של דובנא לשירו של ויזל. דובנא מתחיל את שירו במילים דומות: "שמחת עולם אש דת. תבל האירי" (*ברכת יוסף*, העמודים ללא מיספור).
- 12 [יצחק סאטאנוב], "הקדמה", *משלי אסף*, א' (ברליון, תקמ"ט), עמ' 4, לפי מספורי.
- 13 סאטאנוב, "ארחות ישר", *משלי אסף*, א', עמ' 8, לפי מספורי.
- 14 [יצחק סאטאנוב], "הקדמה שלישית", *זמירות אסף*, ג' [חלק ג' של *משלי אסף*] (ברליון, 1793), עמ' 16 לפי מספורי.
- 15 סאטאנוב, "הקדמה ראשונה", *זמירות אסף*, ג', עמ' 4, לפי מספורי. ההסכמה חתומה בשם "יוסף לוצאטו

איש איטליא" הנמצא עתה בלונדון.

16 מנחם מנדל ברסלוי, "הקדמה", *ילדות ובחורות או נתיבות החנוך והמוסר* (ברליון, תקמ"ו), עמ' 9 (למספורי).

17 יהודה ליב מרגליות, "הקדמה", *עני עדן* (פראנקפורט [פפד"א], תקס"ב), דף ב' ע"א.

18 מרדכי גומפל לעוויסאן [שנאבר], "הקדמה א'", *ספר תוכחת מגילה* (האמבורג, 1784), דף א' ע"א-ע"ב.

19 יהודא ליב בן זאב, *מבוא אל מקראי קדש* (וינה, 1810), ב"הקדמה כללית" (סעיף ב'). וראה "סגולות המליצה" בהקדמה השנייה לנביאים ראשונים, דף כ"ד ע"ב כ"ץ ע"א.

20 שלמה לעוויסאהן, "הקדמה", *מליצת ישרון* (וינה, 1816), עמ' 3 (למספורי).

21 ראה בהמשך בהערה 27.

22 יהודה אריה לִמְוֹדִינָה, *בחינת הקבלה*, מהדורת י. ש. ריגיו (גוריציאה, 1852; מהד' צילום: ירושלים, תשכ"ח), עמ' 42.

23 יעקב עמדן, *סידור עמודי שמים* "בית יעקב", ב' (בני-ברק, 1966; מהד' צילום: אלטונא, תק"ו-ז'), דף שס"ח ע"א.

24 עמדן, *סידור עמודי שמים* "פסק על אמירת שיר היחוד", דף קע"ז ע"א; סדור היעב"ץ, "הקדמה לשיר היחוד", מהדורת יוסף שלום הלוי וינפלד (ירושלים, תשנ"ג), עמ' תש"ס-תשס"א.

25 סאטאנוב, *משלי אסף*, א', דף צ"ד ע"ב, בביאור לפסוק י"ב: "בוניה בנין זרים ילדו. ופייטניה העמיקו לדבר סרה [...] בניניה הרסו. ואבני משקלותיה שקצו. וכל חלקה טובה במליצה יכאיבו באבני השגיאה".

26 ינחק סאטאנוב, *ספר המדות* (ברליון, 1784), דף פ"ח ע"ב. ביקורת דומה נדפסה בהמאסף, ד' (תקמ"ח), עמ' פ"ב-צ"ה, בשם בנו שיימא סאטאנוב.

27 ינחק אייכל, "דבר אל המדברים", *המאסף*, ג' (תקמ"ו), עמ' ר"ה-ד"י. טענתו העיקרית היא כי הוא לא חידש דבר בדברי ביקורתו, אלא הביא דברים שאמרם הרמב"ם עצמו כנגד פיוטים מסויימים שנמצאו בהם אפילו רעיונות כפירה (עמ' ר"ו-ר"ז). מקורות נוספים לדיונים על הפיוטים מובאים בסיפרי *The Age of Haskalah* (Leiden, 1979, revised ed.: Lanham, 2006), p. 40, n. 25, p. 42, n. 36, p. 80, n. 23, p. 187, n. 59.

28 יהודא ליב בן זאב, "הצעה", *אוצר השרשים* א' (וינה, תקס"ז), עמ' 16.

29 שלום הכהן, המבוא בגרמנית, "Vorrede", *מטעי קדם על אדמת צפון* (רדלהיים, 1807), עמ' iv, מוזכר בהערה את מאמם הפיוטים של היידנהיים.

30 על הכנת כתב-היד, ראה שמואל ורסס, "הספר 'פני תבל' בזיקתו למסורת המקאמה בספרותנו", *ספר חיים שידמן* (ירושלים, תשל"ל), עמ' 137-138; נדפס בספרו *מגמות ונורות בספרות ההשכלה* (ירושלים, תש"ן), עמ' 209-210. וכן ראה נח ח. רוזנבלום, "משה מנדלסון פראנקפורטר, מאחרוני המשכילים בגרמניה", *עיני ספרות* (ירושלים, תש"ן), עמ' 60, הערה 7.

31 משה מנדלסון מילידי המבורג, *פני תבל* (אמשטרדם, תרל"ב), עמ' 98.

32 על התקבלותו של ר' יהודה הלוי בהשכלה ראה שמואל ורסס, "יהודה הלוי באספקלריה של המאה התשע-עשרה", *מגמות ונורות בספרות ההשכלה*, עמ' 50-51, ובראשית ההשכלה, עמ' 50-54.

33 *בכורי העתים*, י"א (תקצ"א), עמ' 118.

34 *בכורי העתים* ו' (תקפ"ו). *כנור נעים*, עמ' 29-50.

35 *בכורי העתים*, י' (תקי"ז). *תולדות רבינו נתן*, עמ' 95-98; י"א (תקצ"א), עמ' 92-102.

36 *נחל הבשוה*, עמ' י"ב-י"ג.

37 אמ"ת, [ביקורת על] "מרפא לשון", *המאסף*, ו' (תקי"ו), עמ' שס"ב-ש"פ. הציטטה בעמ' שס"ג.

38 דוד פרידריכספלד, *זכר עדיק* (אמשטרדם, 1809), עמ' ו'.